

מדרש אֶסְפָּה

מדרש אספה הוא מדרש אגדה אבוד.¹ ע' גאולה (אבודים) אסף מובאות מתוך המדרש בחיבורים שונים והצביע על כך, שהמקורות המזכירים את המדרש הם מאשכנז מהמאה ה-13.² המדרש נערך ככל הנראה בדרום איטליה במאה התשיעית או העשירית.

שם המדרש

ההנחה הרווחת במחקר היא כי שם החיבור נובע מהדרשה הראשונה במדרש, שפתחה בפסוק "אספה לי שבעים איש" (במדבר י"א, טז). בעקבות הנחה זו, רוב החוקרים שייכו דרשה המופיעה בילקוט שמעוני על פסוק זה למדרש אספה.³ בדרשה זו מופיעה כתובת המזכירה את בית מדרשו של רב חנינאי גאון, ובעקבותיה קבעו החוקרים שמדרש אספה נערך בבית מדרשו של רב חנינאי גאון בסורא שבבבל סביב המאה השמינית. אולם, גאולה (ילמדנו) הראה כי מקור הדרשה האמורה בילקוט שמעוני הוא במדרש ילמדנו, ולכן אין להסיק ממנה דבר על מדרש אספה. למרות שגאולה לא זיהה מובאה ממדרש אספה על הפסוק "אספה לי שבעים איש", הוא שיער כי המדרש אכן פתח בפסוק זה, וזהו מקור שמו.

לשון המדרש

לשון המדרש היא עברית, עם מעט מילים לועזיות ביוונית וברומית. אין במדרש ארמית, וזהו סימן לאיחורו של המדרש. העברית במדרש מתאפיינת בשימוש במילים בלשון המקרא, לדוגמה: שימוש בביטוי 'ציצית השיער', במקום במילה 'בלורית'; שימוש בביטוי 'להתנאות בגיאות', במקום המילה גאוה, ועוד. עם זאת, ישנו שימוש במדרש גם בלשון חכמים, לדוגמה: 'חפץ' במשמעות של כלי, ולא במשמעות של רצון; שימוש במילה 'גובאי', ולא במילה ארבה, ועוד. במדרש מצויים ביטויים מיוחדים המוכרים מספרות התנחומא,

1. ראה בראש המבוא למדרש אבכיר.
2. המקורות שבהם מוזכר מדרש אספה הם: ילקוט שמעוני לתורה, פירוש אשכנזי לתורה כנראה מהמאה ה-13 המצוי בכתב יד, ליקוטים מתוך פירוש רבנו אפרים על התורה, מספר חיבורים של ר' אלעזר מוורמס (הרוקח), ומפתחות שונים של דרשות ופסוקים, שחלקם מצויים בכתב יד.
3. הדרשה מופיעה בילקוט שמעוני, בהעלותך רמז תשלו, דפוס ראשון סלוניקי רפ"א, וכוללת את שמות שבעים הזקנים שאסף משה, וכתובת המעידה על מקור המסורת לרשימה זו.

לדוגמה: 'שולט ביצרו', וכן מונחי מדרש מאוחרים, לדוגמה: ניסוח שאלות רטוריות ופרשניות בתבנית 'למה...!', 'לפי ש...!', ועוד.
ניתן לזהות במדרש תרגום של מונחים מיוונית ומרומית לעברית, לדוגמה: 'גיבור שצד אריה', הוא ככל הנראה תרגום של המילה גלדיאטור, ועוד.

זמן המדרש ומקומו

זמנו של המדרש ומקומו, לדעת גאולה (אבודים), הם דרום איטליה סביב המאות התשיעית והעשירית. כך עולה מתפוצתו של המדרש באשכנז סביב המאה ה-13, מההקשר התרבותי שבמדרש המצביע על סביבה ביזנטית-רומית, מהפולמוס עם הנצרות המופיע במדרש, מלשון המדרש, מהמקורות ששימשו את עורך המדרש ומהיעדר אזכורים במדרש לאסלאם.

מבנה המדרש ותכניו

החוקרים העלו השערות שונות ביחס להיקפו של המדרש. כאמור, קיימת הסכמה בכך שהמדרש פתח בפסוק "אספה לי שבעים איש", אך הדעות חלוקות לגבי סיום המדרש: בסוף פרשת "אספה לי", בסוף ספר במדבר או במהלך ספר דברים. גאולה הסיק מן המובאות מהמדרש ומאזכור המדרש במפתחות הפסוקים, כי המדרש הסתיים בסוף ספר דברים. גאולה העלה את ההשערה, שהמדרש הקיף במקור את החומשים במדבר ודברים, אך הוא נקטע בתחילתו. על פי השערה זו, ייתכן שמדרש אספה הוא המשכו של מדרש הידוע בשם אחר, למשל מדרש אבכיר.⁴

המובאות ממדרש אספה מועטות, ולכן קשה להסיק מתוכן על סוג המדרש ומבנהו. גאולה (אבודים) שיער, שזהו מדרש פרשני, שיייתכן שהכיל דרשות מסוג הפתיחתא,⁵ על פסוקים בראשי סדרים. המקורות שמדרש אספה עשה בהם שימוש הם ספרי זוטא לבמדבר, חיבורים שונים השייכים לספרות התנחומא-ילמדנו, אגדת בראשית, מדרש תהילים, פרקי דרבי אליעזר וספרות ההיכלות. במובאות מתוך מדרש אספה לא ניכרת השפעה של התלמוד הבבלי, וגאולה שיער, שהמדרש נערך לפני התפשטות התלמוד הבבלי באיטליה. עבודתו של עורך המדרש לא הייתה עבודת ליקוט בלבד, אלא הוא עיצב את המקורות והוסיף עליהם דרשות ומשלים משלו.

4. ראה במבוא למדרש אבכיר.

5. על הפתיחתא ראה במבוא לבראשית רבה, הערה 16.

במובאות מן המדרש ניתן לזהות אמצעים ספרותיים שונים, ביניהם: דרשות פונטיות, דרשות סמיכות פרשות, דרשות אלגוריות, משפטים המנוסחים בצורת פתגמים, לדוגמה – "נוח לקנות שונא וקשה לקנות אוהב, נוח לעלות לבימה וקשה לירד, ועינו של אדם⁶ קשה לו מכל",⁷ ומשלים ייחודיים.

במובאות מן המדרש ניכרת מרכזיות דמותו של משה. מצד אחד ישנה הקפדה על כבודו של משה וסיפור בשבחו, ומצד שני ישנה הדגשה שאין שיתוף בין משה לבין ה'. ככל הנראה, הדבר נובע ממניעים פולמוסיים כנגד הנצרות שהעמידה את ישו כנגד משה. הפולמוס במדרש מופיע לעתים באופן גלוי, כנגד נוצרים או כנגד כתות גנוסטיות, למשל באמירה: "ימחה שמם של המינין שאומ' אין תחית המתים", ולעתים הפולמוס מופיע באופן סמוי, למשל בהצגת הרשע, המעוצב באופן טיפולוגי בדמותו של נוצרי,⁸ לעומת הצדיק המעוצב באופן טיפולוגי בדמותו של יהודי. הדרשות הפולמוסיות מעידות כי המדרש נערך בסביבה נוצרית, וייתכן שהדרשן אף הכיר מקורות נוצריים כתובים.

מהדורה ביקורתית

ע' גאולה ריכז את המובאות מן המדרש ופרסם אותן במסגרת עבודת דוקטור שחיבר על המדרש בשנת 2007.

ביבליוגרפיה

ע' גאולה, 'לחקר מדרש ילמדנו: דיון מחודש בכתובת הידועה מילקוט שמעוני לתורה ובמקורה', **תרביץ** עד, א-ב, תשס"ה, עמ' 251-221 = גאולה, ילמדנו. הנ"ל, **מדרשי אגדה אבודים הידועים מאשכנז בלבד: אבכיר, אספה ודברים זוטא**, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, ירושלים תשס"ז = גאולה, אבודים. M.D. Herr, 'Midrashim, Smaller', *Encyclopaedia Judaica* 14, Detroit 2007, pp. 187-190.

6. משמעות "עינו של אדם" היא עצמו של אדם, כלומר האדם בעצמו.
7. הרעיון המובע בניסוח זה הוא קל לקלקל וקשה לתקן, והאדם הוא שמזיק לעצמו יותר מכול.
8. הרשע מתואר כעובד עבודה זרה, שאינו נימול והוא מגודל שער, ומריח בריח עבודה זרה (ריח הקטורת בכנסייה הנוצרית?).